

Борис Фортунатов — революційний зоолог, ідеолог перетворення фауни

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: [0000-0002-0523-133X](https://orcid.org/0000-0002-0523-133X)

ZAGORODNIUK, I. Boris Fortunatov, a revolutionary zoologist, ideologist of fauna transformation. — An essay about a researcher who joined the revolutionary wave of research when he became the head of the scientific department of the Askania-Nova Reserve. Fortunatov's main research focused on measures to restore the European bison population, in particular by the admixture of American bison blood, hybridising representatives of different groups of ungulates, and developing programmes for the 'reconstruction of the fauna.' The latter were developed by him in 1933–1935 and became state programmes that included measures for the introduction of alien species and wildlife breeding, in particular in nature reserves.

Біографічна довідка

Борис Костянтинович Фортунатов народився 24 січня 1886 р. у Смоленську. З 1902 р. активний учасник студентських революційних рухів, есер, за що не раз репресований; у 1909–1912 р. навчався на природничому відділенні фіз.-мат. факультету МДУ, 1915 р. закінчив Московське Вище технічне училище. У 1918 р. обраний до Установчих зборів, входив до штабу Комуча, у 1918–1919 рр. командував кінним загonom у Колчака. З 1919 р. воював у кінноні Будьонного, став комполку. У 1921 р. опинився в Асканії, де посів посаду директора зоопарку (до 1928); 1928 р. обраний директором Кримського заповідника [Костин *et al.* 2020] і був ним принаймні до 09.1929 р.

Ймовірно, 1928 р. працював у Кавказькому заповіднику. У 1929 р. підписувався як в.о. зав. наукової частини заповідника «Чаплі». У 1929–1931 рр. керував підпорядкованими Асканії-Новій «Надморськими заповідниками». З 1932 р. керівник проекту нового Московського зоопарку. Восени 1933 р. заарештований і засуджений на 10 років таборів (під Карагандою), де достроково звільнений, але там залишився, захворів і помер. Рік смерті позначають як 1936 або 1938 або 1940.

Рис. 1. Борис Фортунатов; фрагмент з фото «Члени самарського Комуча», червень 1918 р. (з Wikipedia).

Теріологічні й суміжні дослідження

У переліку публікацій науковця близько 20 праць, проте теріологічних тільки шість — як суто про ссавців (1922–1932), так і присвячені програмам зміни фауни (1933–1935). Кваліфікаційних праць у науковця не було.

Чимало сил Б. Фортунатов доклав до різного роду експериментів з гібридизації, зокрема у системі відновлення зубра на базі заповідника «Асканія-Нова» [Фортунатов 1922, 1925]. На основі цього ним розроблено «Програму відновлення чисельності зубра в СРСР», суть якої полягала «у планомірному схрещуванні зубрів із зубробізонами, поступово підвищуючи частку крові зубра. Ці експерименти було розпочато у 1930-х рр. в Асканії-Нова з чисто-кровного кавказького зубра Бодо і продовжено І. С. Башкіровим у 1937 р. у Кримському заповіднику» [Костин *et al.* 2020: 165]. Врешті, підсумки досвіду з відновлення зубрів в Асканії узагальнено у двох статтях 1931 року в журналі «Охорона природи» [зокрема: Фортунатов 1931b].

Як організатор системи схрещувань, Борис Фортунатов головну увагу приділяв зоопарку Асканії-Нової, чому присвячено не одну його працю [напр.: Фортунатов 1928]. Врешті, ці дослідження було продовжено і в Кримському заповіднику (loc. cit.). Увагу зубрам дослідник приділяв і при відвідуванні Кавказького державного заповідника, аналізуючи й потреби виду для здійснення сезонних вертикальних міграцій (Фортунатов 1932)

Щодо інших доробків. У час праці в Кримському заповіднику Фортунатов у статті «Гібридні стада...» [Фортунатов 1924] описав як новий підвид кримську популяцію оленя шляхетного — *Cervus elafus tauricus* Fortunatov, 1925, назву якого визнають першою придатною для «*C. e. brauneri* Charlemagne, 1920». Також в доробка автора є публікація про вовків у дніпровських пісках [Фортунатов 1931a]. Таких «інших» доробків загалом небагато, і зубри з гібридизацією (див. вище) та тема реконструкції фауни (див. нижче) склали основу наукового доробку Фортунатова. Витоки зубрової + гібридної теми можна вбачати в тому, що подібні експерименти до появи Фортунатова в Асканії проводив проф. Ілля Іванов, відомий гібридизаторів всього з усім¹, який завідував дослідною станцією заповідника «Асканія-Нова» до 1917 р.

Врешті, у 1933 р. на першому Всесоюзному з'їзді з охорони природи ним виголошено доповідь «Про генеральний план реконструкції фауни», «палко схвалену учасниками з'їзду», а надалі затверджено державну програму про охорону і розвиток природних багатств. Ці ідеї викладено ним у двох спеціальних публікаціях [Фортунатов 1933, 1935], які по суті стали маніфестом трансформації природи, використання заповідників як полігонів для інтродукції нових видів та дичерозведення. Проте ця його позиція могла бути

¹ Зубри з коровами, зебри з віслюками, миші з кав'яями тощо, а згодом і людей з шимпанзе. «Там можна було побачити дивовижні речі: на одній галявині паслися оленевики і сернобики; пара зебродів в упряжці спритно везла арбу; напівкровний бізон легко тягнув плуг...».

вимушено, оскільки в ті роки (з 1932 р.) розпочато державні програми з дичерозведення і хутрового промислу. У стенограмі дискусій на I Всеросійському з'їзді з охорони природи (09.1929) є такі його тези: «Не можна допускати занадто утилітарного використання заповідника. Складні експерименти мають проводитися поруч із ним. Еталон має бути непорушним».

Позанаукова діяльність

За визнанням багатьох українських природоохоронців, є визнаним авторитетом в галузі «охорони природи», проте варто розуміти, що його ідеї бути основою руйнування засад заповідної справи. Його природоохоронні успіхи заключали три такі напрямки: а) розвиток практики господарювання в заповідниках, б) широка практика гібридизації тварин та можливості використання гібридів, в) розвиток і підтримка програм зі зміни фауни, включно з інтродукціями та акліматизаціями. Всі три напрямки на десятиліття стали основою діяльності низки заповідників, а надто Асканії-Нової.

Примітно, що робота в Асканії-Новій (в зоопарку), у Кримському та Кавказькому державних заповідниках і врешті в Московському зоопарку явно йшла паралельно (часом із розривом у 1–2 роки) з роботою іншого зоолога — Михайла Розанова (нарис про нього — в томі NT15 <https://shorturl.at/fmyA1>). І події й траєкторії настільки схожі, що виглядають не випадковими.

На відміну від низки інших сучасників, вирізнявся великими за обсягом публікаціями і системними пленарними доповідями, з яких найвідомішою була програмна доповідь «Про генеральний план реконструкції фауни» (1935, див. вище). Напевно в контексті ідей зміни фауни та експериментів з виведення різноманітних покручів у нього сформувалися задуми фантастичних романів, найвідоміший з яких — «Острів горилоїдів»².

В усіх проявах його діяльності в основі було те, що він — професійний революціонер: з 1902 по 1919 рр. — член партії соціалістів-революціонерів (есерів), не раз був арештований, раз висланий за кордон, входив до різних структур на кшталт військового штабу Комуца в Самарі.

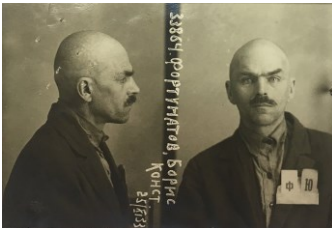

Рис. 1. Борис Фортунатов; тюремне фото, 25.11.1933. З wikipedia (супільне надбання).

Фортунатова засуджено в Харкові 24.02.1934 постановою Судової трійки на 10 років таборів (в Караганді), проте заслання тривало тільки два роки (до 29.05.1936). Після звільнення він залишився вільнонайманим працівником у таборі, проте невдовзі захворів і помер. Рік смерті і місце поховання не відомі. Реабілітований 1957 р.

² Напр.: Фортунатов, Б. К. 2014. *Остров горилоїдов*. Salamandra P.V.V., 1–221. З резюме: «Молодого радянського вченого запрошують на роботу до Тропічного інституту у Гвінеї. Вирушаючи туди, він не підозрює, що йому доведеться не тільки зіткнутися з чудовиськами, породженими генетичними експериментами, а й розкрити змову, що загрожує людству.»

Як есер Фортунатов ненавидів більшовиків, без вагань пускав під укіс потяги і наказував розстрілювати полонених. Хоча з червня 1918 по січень 1919 командував кінним загonom у Колчака, слідом воював у кінноті Будьонного, як комполку. Його ім'я згадане не раз у хронікарі «білого руху», а нова відомість почалася з розвідок Я. Леонтьєва, у т.ч. нарису «Фартовий корнет Фортунатов»³ та ютуб-проєкту [<https://shorturl.at/sCEFG>]⁴. Йому присвячено й огляд української історикіні [Безлуцька 2021]. Він був невинуватим революціонером, проте його засудили за «активну участь у контрреволюційній організації» і «здійснення шкідливих планів гібридизації тварин».

Література

- Безлуцька, О. 2021. Борис Костянтинович Фортунатов (1886–1940?): сторінки біографії. *Південний архів (історичні науки)*, **33**: 5–9. [CrossRef](#)
- Костин, С. Ю., А. И. Дулицкий, А. А. Сироткина. 2020. История зоологических исследований в Крымском заповеднике: позвоночные животные. *Научные записки природного заповедника «Мыс Мартьян»*, **11**: 148–200. [CrossRef](#)
- Фортунатов, Б. К. 1922. Бизоны и зубры в Аскании-Нова. *Известия Государственного степного заповедника Аскания-Нова. Выпуск I*. Типография № 2, Херсон, 1–9.
- Фортунатов, Б. К. 1924. Гибридные стада за последние годы. *Аскания Нова — степной заповедник Украины*. Сб. статей; ред. М. Завадовского, Б. К. Фортунатова. Госиздат, Москва, 319–342.
- Фортунатов, Б. К. 1928. Зоопарк. *Степной заповедник Чапли — Аскания Нова*. Сб. статей; под ред. М. Н. Колодько, Б. К. Фортунатова. Москва, 50–180.
- Фортунатов, Б. К. 1931а. Вовки в Дніпровських пісках. *Український мисливець та рибалка*, № 8–9: 24–26.
- Фортунатов, Б. К. 1931б. Итоги десятилетия по восстановлению зубра. Восстановление зубров в заповеднике Чапли (бывш. Аскания-Нова). *Природа и социалистическое хозяйство (Охрана природы)*, **4** (6–8): 128–129; 129–133.
- Фортунатов, Б. К. 1932. Заметки о фауне Кавказского государственного заповедника. *Природа и социалистическое хозяйство (Охрана природы)*, **5**: 172–184.
- Фортунатов, Б. К. 1933. О генеральном плане реконструкции промысловой фауны европейской части СССР и Украины. *Природа и социалистическое хозяйство*, **6**: 90–109.
- Фортунатов, Б. К. 1935. О генеральном плане реконструкции фауны. *Труды Всесоюзного съезда по охране природы*. ВООП, Москва, 318–338.

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І. Борис Фортунатов — революційний зоолог, ідеолог перетворення фауни. — Нарис про дослідника, який долучився до досліджень на революційній хвилі, коли посів посаду керівника наукової частини заповідника Асканія-Нова. Основні дослідження Фортунатова концентрувалися на заходах з відновлення популяції зубра, зокрема шляхом домішування крові бізонів, гібридизації представників різних груп ратичних та розвитку програм з «реконструкції фауни». Останні розроблені ним у 1933–1935 рр. і набули статусу державних програм, що передбачали заходи з інтродукції чужорідних видів та дичерозведення, зокрема в умовах природних заповідників.

³ Леонтьєв, Я. 2006. Фартовий корнет Фортунатов. *Родина*, № 7: 75–78. [online-версія: Бело-красный партизан корнет Фортунатов. <https://socialist.memo.ru/books/html/fortunatov/>].

⁴ За свідченням в цьому відео, справа Фортунатова зберігається в Києві в архіві СБУ.